

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No.33, Spring & Summer 2025 pp.71-88

Receive: 10/03/2024

Accepted: 18/11/2024

A Critical Entry to the Concept of Farrah-e Izadi: Essence or Acquisition by Relying on the Concept of Šāhī Ārmānī

Ahmad Azizkhani *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran
a.azizkhani@ltr.ui.ac.ir

Saeid Ghazanfari

M. A Student of Ancient Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
saghasanfari95@gmail.com

Abstract

Revisiting the fundamental concepts of Šāhī Ārmānī in ancient Iran is essential. The oral traditions of ancient Iranian civilization, the richness of Iranian mythology, and the literary transmission of ancient teachings—often laden with metaphor—have all contributed to the challenges in achieving a clear and accurate understanding of these core concepts. One such concept, Farrah-e Izadi (Divine Glory), remains particularly ambiguous due to these factors. Furthermore, grasping the political, cultural, and social dynamics of ancient Iran is intricately linked to this idea.

Farrah symbolizes the sacred legitimacy of Šāhī Ārmānī. However, this association has led to various misinterpretations, obscuring the original meaning of Šāhī Ārmānī in ancient Iranian thought. The intangible nature of Farrah has caused many to perceive it solely as a divine gift, often overlooking its earthly and acquired dimensions. This study, employing a descriptive-analytical approach and utilizing primary sources, explored the earthly and acquired aspects of the concept of Farrah. Through an analytical narrative, it sought to reinterpret this concept within the framework of Šāhī Ārmānī, emphasizing its acquired dimensions and aiming to strengthen the nuanced understanding of subjectivity in ancient Iran from this perspective.

Keywords: Farrah, Šāhī Ārmānī, Ancient Iran, Avesta.

Introduction

A review of interpretations surrounding the concept of Farrah-e Izadi reveals that many scholars and historians view it primarily as a divine force. This perspective suggests that when bestowed by the dove of fortune, Farrah grants an individual the legitimacy to rule. However, such a narrow interpretation risks undermining the importance of moral values, political virtue, and agency in ancient Iran. While this viewpoint has often been predominant, the present study critically examined the concept of Farrah, challenging this prevailing notion through an analytical lens. This research sought to answer two central questions: 1) What is Farrah-e Izadi? and 2) Is a king's possession of Farrah solely a matter of divine

*Corresponding author

Azizkhani, A. and Ghazanfari, S. (2025). A critical introduction to the concept of “divine glory” in ancient Iran (based on the concept of Shahi Armani). *Comparative Theology*, 16(1), 71-88.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2024.140850.1892

will (innate), or must the individual also create the necessary conditions (acquired)? Although Farrah-e Izadi is frequently referenced in the Avesta, Bundahišn, Dēnkart, and other Pahlavi texts, there is no explicit mention of the concept as being acquired. Despite numerous studies addressing Farrah, most researchers have concentrated on defining the term and exploring its various dimensions, often overlooking the distinction between innate and acquired Farrah. This study aimed to investigate this crucial aspect by drawing on primary sources and related research.

Materials & Methods

This study employed a descriptive-analytical methodology alongside a critical approach to examine primary sources, including Pahlavi, Avestan, and Old Persian inscriptions, as well as relevant later texts. The aim was to investigate the earthly and acquired dimensions of the concept of Farrah. By utilizing an analytical narrative, the research sought to reinterpret this concept within the semantic framework of Šāhī Ārmānī with particular emphasis on reevaluating its acquired aspects.

Research Findings

A key focus of this research was the relationship among wisdom, Farrah, and Šāhī Ārmānī within the political philosophy of ancient Iran. This study posited that, in ancient Iranian thought, the source of all goodness and the bestowal of Farrah resided within the individual. Therefore, Farrah was viewed as a consequence of virtues rather than their origin. Given that aspects of wisdom in ancient Iranian thought were considered acquired and that the manifestation of wisdom in a king was essential, it could be inferred that the concept of Farrah-e Izadi within Šāhī Ārmānī encompassed an acquired dimension. According to ancient Iranian teachings, wisdom existed in two forms: first, innate wisdom, which was inherent to all individuals, and second, acquired wisdom, which was cultivated through piety and personal experience. From this perspective, a comprehensive understanding of wisdom in Šāhī Ārmānī required considering both the innate and acquired aspects of Farrah. Another significant topic addressed in this research was the connection between Farrah and Xwēškārīh (duty). This concept emphasized that every individual, regardless of social class or status, had to fulfill the responsibilities associated with their position. Xwēškārīh signified a commitment to one's duty, ensuring that everyone recognized their role and acted accordingly. In this context, Farrah served as a stabilizing force: those who honored their duties were endowed with Farrah.

Discussion of Results & Conclusion

Based on the analyses presented in this research, it could be concluded that while Farrah possessed an otherworldly and spiritual essence, its meaning shifted to an acquired one when viewed through the lens of individual agency. The crucial factor lay in the individual's capacity to choose between good and evil or light and darkness, which in turn attracted divine and spiritual influences, such as Farrah. This perspective underscored the active and central role that ancient Iranians attributed to individuality. The ideal king portrayed as the epitome of kingship in Iran was depicted as a person imbued with all virtues, who, through these qualities, had succeeded in garnering divine favor. According to a fundamental principle linking Farrah to virtuous and dutiful individuals, this king became endowed with Farrah and thus deserving of rule. This notion was so deeply ingrained that it persisted even after the advent of Islam in Iran and neighboring regions, manifesting in concepts, such as the "shadow of God" (Zell-Allah) across various ruling dynasties, including the Umayyads, Fatimids, Abbasids, and Ottomans. This provided these rulers with a potent means of legitimizing their authority. Regardless of historical evaluations, the concept of the acquired nature of Farrah-e Izadi—implying the selection of a reformer for governance—reflected the grandeur and sophistication of ancient Iranian thought.

درآمدی انتقادی بر مفهوم فره ایزدی؛ ذات یا اکتساب (با تکیه بر مفهوم شاهی آرمانی)

احمد عزیزخانی* ، استادیار گروه معارف، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

a.azizkhani@ltr.ui.ac.ir

سعید غضنفری، دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

saghazanfari95@gmail.com

چکیده

بازخوانش مفاهیم بنیادین شاهی آرمانی ایران باستان، ضرورتی انکارناپذیر است. وجه شفاهی تمدن ایران باستان، فربهی اسطوره‌های ایرانی و انتقال ادیبانه آموزه‌های باستانی همراه با وجوه استعاره‌ای، از جمله موانعی است که خوانش صحیح و شفاف آن مفاهیم بنیادین را با چالش مواجه ساخته است. «فرّه ایزدی» یکی از مفاهیمی است که به دلایل فوق در هاله‌ای از ابهام است و از طرفی فهم مناسبات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران کهن، پیوستگی زیادی با این مفهوم دارد. مفهوم «فرّ» نماد حقانیت قدسی شاهی آرمانی است؛ اما این ویژگی باعث شکل‌گیری نوعی کج‌اندیشی درباره این مفهوم و درنهایت سوءفهم در اصل شاهی آرمانی ایران باستان شده است. وجه فرامادی «فرّ» بسیاری را بر آن داشته است تا آن را عطیه‌ای قدسی تلقی کنند و از وجوه اکتسابی و زمینی آن غفلت ورزند. این پژوهش به شیوه توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع دست اول نگاشته شده و وجه زمینی و اکتسابی مفهوم فرّ، بررسی و با کاربست روایتی تحلیلی، ضمن بازخوانش این مفهوم در شاهی آرمانی، وجوه اکتسابی آن، برجسته و از این منظر تلاش شده است هیکل نحیف سوژکتیویته در ایران باستان کمی فربه شود.

واژه‌های کلیدی

فرّه، شاهی آرمانی، ایران باستان، اوستا

* مسئول مکاتبات

عزیزخانی، احمد و غضنفری، سعید. (۱۴۰۴). درآمدی انتقادی بر مفهوم فره ایزدی در ایران باستان (با تکیه بر مفهوم شاهی آرمانی). *الهیات تطبیقی*، ۱۶ (۱)، ۷۱-۸۸

مقدمه

حکمت و اندیشه ایران باستان گنجینه‌ای غنی از معانی و ارزش‌هاست که توجه بدان دریچه‌هایی تازه بر حل مسائل امروز ما می‌گشاید؛ بنابراین، فهم درست این مفاهیم، برای دنیای امروز ما بس ضروری و مهم است. این در حالی است که عمدتاً از وجه کاربردی این مفاهیم غفلت شده است. اگرچه ایدئولوژی را می‌توان در ساحت ذهن تفسیر کرد و برخی مفاهیم آن را در شکل و فرمی انتزاعی و فرامادی یافت، به هیچ وجه نمی‌توان پیوند مفاهیم لیدئولوژیک را با حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی انسان‌ها انکار کرد. ایدئولوژی سیاسی فرهنگی ایران باستان شامل مفاهیم غامضی همچون فره ایزدی و خویشکاری است که اگرچه منشأ و ریشه آنها در قلب رولیات دینی - اساطیری که متعلق به جهانی مینوی است، بیان شده، با دقت در آنها می‌توان ارتباط مستقیم‌شان را با ابعاد گوناگون جهان گیتیک دریافت.

یکی از مفاهیم مهم باستانی که از قضا عموماً تفسیری ناقص از آن به دست آمده، مفهوم فره ایزدی است. با نگاهی به تفاسیر ارائه‌شده از این مفهوم، این مسئله آشکار می‌شود که از نگاه بسیاری از اندیشمندان و مورخین، فره ایزدی تنها نیرویی قدسانی تلقی شده است که کبوتر اقبال آن را بر شانه‌های هر کسی نشاند، درحقیقت مشروعیت حکمرانی را به وی بخشیده است. این نوع نگرش به مفهوم فره ایزدی در واقع به تضعیف ارزش‌های اخلاقی، فضیلت‌مندی سیاسی، عاملیت سیاسی و در یک کلام سوژکتیویته در ایران باستان می‌انجامد. پژوهش حاضر بر آن است تا با بررسی ایده اکتسابی بودن فره ایزدی و نسبت آن با مفهوم شاهی آرمانی در ایران باستان، تا حدودی اهمیت کنش اخلاقی-سیاسی شاهی آرمانی در ایران باستان را نشان دهد.

۱-۱. بیان مسئله

«فره ایزدی» یکی از مفاهیم بنیادین و شاید بنیادی‌ترین مفهوم اندیشه سیاسی ایران باستان است. بر این مبنا، در اندیشه ایرانیان باستان تنها پادشاهانی حق حاکمیت دارند

که برخوردار از فره ایزدی باشند و تنها این عنصر است که قدرت، صلابت و پیروزی آنها را تضمین و از طرفی مشروعیت سیاسی حاکم را اثبات می‌کند؛ البته فره، تنها متعلق به پادشاه نیست؛ بلکه همواره متعلق به نیروهای خیر است. فره شاهی که انشعابی از فره ایزدی است در میان پادشاهان، ممیز راستی و کژی است و دارنده آن حق پادشاهی را کسب می‌کند؛ بنابراین، تنها پادشاهی حق حکومت (مشروعیت) دارد که دارنده فره باشد؛ اما سؤالی که اینجا مطرح می‌شود این است که فره چگونه به دست می‌آید.

آیا فره، پرندۀ اقبالی است که به دستور ایزدان بر شانه فردی می‌نشیند و او را به پادشاهی می‌رساند (تعلق فره ذاتی است) یا اینکه فره عطیه‌ای است آسمانی ولی تنها به افرادی تعلق می‌گیرد که زمینه‌های لازم را در خود مهیا ساخته باشند (تعلق فره اکتسابی است). تصور غالب همواره بر پذیرش رویکرد اول است؛ اما تحقیق پیش رو ضمن واکاوی منتقدانه مفهوم فره، با رویکردی تحلیلی این تصور غالب را به چالش کشیده و بر این مبنا به دنبال پاسخ‌گویی به این دو پرسش است: ۱. فره ایزدی چیست؟ و ۲. تعلق فره به پادشاه تنها بر مبنای خواست الهی (صرفاً ذاتی) است یا ایجاد بستر توسط فرد (اکتسابی) نیز ضروری می‌نماید.

۱-۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

بازخوانش مفاهیم اصلی و محوری ایران باستان به عنوان پایه‌های تشکیل‌دهنده سنت ایرانی پیش از اسلام که بسیاری از آنها در تاریخ و فرهنگ ایرانی - اسلامی نیز تأثیری شگرف بر جای نهاده، در راستای بازتعریف هویت ایرانی - اسلامی نسل معاصر بسیار کارگشا است. معطوف شدن توجه پژوهشگران به جنبه‌های عینی و عملی فرهنگ ایران باستان به جای توجه صرف به ابعاد انتزاعی و مجرد این فرهنگ، در روشن‌ساختن نقش ایرانیان باستان در شکل‌دهی تمدن غنی ایران باستان، به شکل‌گیری مباحثی در باب سوژکتیویته در جامعه ایرانی می‌انجامد.

آن داشته‌اند و هیچ‌کدام به‌طور تخصصی و ویژه به بحث اکتسابی یا ذاتی بودن فره نپرداخته‌اند. مقاله حاضر تلاش می‌کند با توجه به متون دست اول و پژوهش‌های مربوطه به بررسی این مهم بپردازد.

۲- معنای فره ایزدی

ماهیت غیرملموس فره، تبیین صحیح آن را با چالش مواجه ساخته است. یکی از چالش‌های پیش رو ارائه تعریف مشخص از این مفهوم است. بر این اساس، تعاریف گوناگونی از مفهوم فره اراده شده که در ادامه به تعدادی از آنها اشاره شده است. بنابر نظر نیبرگ، واژه فره ^{۱۱} farrax در زبان پهلوی، از x^{۱۲}arrah یا x^{۱۳}arnah اوستایی و farnahvā مادی به معنای شکوه، اقبال و سعادت گرفته شده است (نیبرگ، ۱۳۹۰، ج. ۷۴/۲). واژه خوره در زبان اوستایی، به معنای اصل و جوهری قدسی، نوری جاودان و شکوه و جلال به کار رفته است (نیبرگ، ۱۳۹۰، ج. ۲۲۱/۲). فره و مشتقات آن فره، فرهی، فراهت، فرهمند، فروهیده و فرهومند همگی در ادبیات ما به کار رفته است. همچنین، هیئت دیگری از این کلمه خره یا با واو معدوله خوره و مشتقات آن، به معانی شأن، شوکت، شکوه، برازندگی و غیره به کار رفته است (یشت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۰). مرحوم پوردادود مفهوم فره را این‌گونه تعریف می‌کند:

«فر فروغی است ایزدی، به دل هر که بتابد از همگنان برتری یابد، از پرتو این فروغ است که کسی به پادشاهی رسد، برازنده تاج و تخت شود و آسایش گستر و دادگر شود و همواره کامیاب و پیروزمند باشد. همچنین از نیروی این نور است که کسی در کمالات نفسانی و روحانی آراسته شود...» (یشت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۰).

مبنای این تعریف، باور به ماهیت ذاتی و نه اکتسابی فره است. بر این اساس، فره عطیه‌ای آسمانی تلقی می‌شود که به

پژوهش حاضر با ارائه مستندات تاریخی، در راستای نمایان ساختن جنبه عینی و دنیوی فرهنگ ایرانی و نقش ویژه‌ای که این فرهنگ برای «فرد» قائل می‌شود، می‌کوشد. بدون شناختی صحیح از این جنبه از فرهنگ ایرانی، تمامی تلاش‌های ما برای بررسی سنت ایرانی یک‌سویه و ناقص است.

۳-۱ پیشینه پژوهش

اگرچه در اوستا، دینکرد، بندهشن و سایر متون پهلوی بارها از فره ایزدی صحبت به میان آمده، اشاره‌ای مستقیم به اکتسابی بودن فره نشده است و تنها با تحلیل و تفسیر این متون می‌توان به این امر پی برد. هارولد بیلی کلمه فره را نخستین بار (bailey, 1948) نقد و تفسیر عالمانه کرد و تا پیش از آن صرفاً ترجمه‌هایی همچون عظمت و شکوه از این واژه در کتب تاریخی - ادبی یافت می‌شد. پس از آن پژوهشگران سعی در شناخت هرچه بیشتر این مفهوم از زوایای گوناگون کردند. زنر^۱ پس از تعریفی مختصر ولی دقیق از معنا و مفهوم فره، اشاره‌ای غیرمستقیم بر مفهوم مدنظر در این مقاله دارد (زنر، ۱۳۸۴). نیولی نیز اجمالاً به این مسئله اشاره می‌کند که فرهی که به روحانیون تعلق می‌گیرد، معنوی و اکتسابی است (نیولی، ۱۳۹۱). آموزگار در مقاله «فره، این نیروی جادویی و آسمانی» باوجود تعریف فره و انواع آن، صحبتی از اکتسابی بودن فره به میان نمی‌آورد (آموزگار، ۱۳۹۰). دلیر نیز با نگاهی گذرا هر دو مقوله ذاتی و اکتسابی بودن فره ایزدی را می‌پذیرد (دلیر، ۱۳۹۲). همچنین، سنگاری و کرباسی با بررسی رابطه میان فره و خویشکاری، سعی در تحلیل ساختار طبقاتی و زندگی اجتماعی در ایران باستان دارند (سنگاری و کرباسی، ۱۳۹۶). با وجود پژوهش‌های فراوان درباره فره، به دلیل مفهوم گسترده این واژه، بیشتر پژوهشگران سعی در تعریف این واژه و بیان ابعاد گوناگون

¹ Zaehner

خواست ایزد عطا می‌شود. شاید این تعریف برگرفته از اوستا باشد؛ زیرا در یکی از فقرات زامیادیشْت چنین آمده است: «(فرّی) که از آن اهورامزدا است، آن اهورامزدا آفریدگان را پدید ساخت، بسیار و خوب، بسیار و زیبا، بسیار و دلکش، بسیار و کارآمد، بسیار و درخشان» (اوستا، زامیادیشْت، ۱، ص. ۹) یا در فقره‌ای دیگر این‌گونه آمده است؛ «فرّ کیانی نیرومند مزدآفریده را می‌ستاییم. (آن فرّ) بسیار ستوده زبردست، پرهیزکار، کارگر، چست را که برتر از سایر آفریدگان است» (اوستا، زامیادیشْت، ۳، ص. ۲۱).

بر این اساس، روشن می‌شود فرّ متعلق به اهورامزداست و به هر که بخواهد عطا می‌کند؛ بنابراین، تعریف مرحوم پورداد از فرّ، تعریفی وزین و صحیح به نظر می‌رسد؛ اما این پایان کار نیست. با کمی دقت در فقرات دیگر زامیادیشْت می‌توان به جنبه‌های اکتسابی فرّ پی برد. برای مثال، در یکی از فقرات چنین آمده است: «فرّ کیانی نیرومند مزدآفریده را می‌ستاییم. (آن فرّ) بسیار ستوده زبردست، پرهیزکار، کارگر، چست که برتر از سایر آفریدگان است. فرّی که از آن امشاسپندان است (آن) شهریاران، تنددیدگان، بزرگواران، بسیار توانایان، دلیران، اهورایی زوال‌ناپذیر مقدس» (اوستا، زامیادیشْت، ۲، ص. ۱۴-۱۵).

در متن فوق آمده است که فرّ کیانی که مزدآفریده است، به کسانی تعلق می‌گیرد که بزرگوار، توانا، دلیر و اهورایی باشند؛ بنابراین، پرندۀ اقبال (فرّ) تنها جایی می‌نشیند که بستر لازم را فراهم ببیند. از این منظر تعریف مرحوم پورداد با کمی تعدیل و تسامح چنین بیان می‌شود: فرّ، فروغی است ایزدی که تنها به دل کسانی می‌تابد که زمینه لازم را در خود فراهم کرده باشند. چنین فردی از همگان برتری می‌یابد.

آر.سی. زرنر فرّ را به‌طور کلی سبب غایی هر مخلوق

واحد و هر گروه سازمان‌یافته‌ای از مخلوقات می‌داند که آن (فرّ) موبدی موبدان، شاهي شاه، صنعت صنعتگران و تهور جنگاور است: فرّ، انسانیت انسان و ربوبیت ربّ است که خداوند خالق آن است. سپس او اضافه می‌کند فرّ، ویژگی‌های کیفیات در عمل است؛ آن هم عملی هدفمند از طریق همکاری و مشورت دو جانبه که به گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر به نوسازی آفرینش خداوند و تن‌پسین (فرشکرد) منجر خواهد شد (زرنر، ۱۳۸۴، ص. ۲۲۳). همچنین زرنر به‌روشنی بیان می‌کند: «هر فردی فرّ شخصی مخصوص به خود را دارد و به این فرّ است که باید سخت بچسبید؛ زیرا دستورالعمل و راه رستگاری او شمرده می‌شود. فرّ نوعی از یک ابر باران‌زای مرموز و اسرارآمیز آن‌طور که برخی به ما باوراندۀ اند نیست؛ بلکه عملی است که در تحقق سبب نهایی نهفته است» (زرنر، ۱۳۸۴، ص. ۲۲۱).

با توجه به این بیان زرنر که به ارتباط مفهوم فرّ با هدف نهایی خلقت و عمل (خویشکاری) انسان در این دنیا اشاره شده، می‌توان جنبه اکتسابی فرّ را (در تمامی اشکال خود) بررسی کرد؛ اما به سبب محوریت چشمگیر نهاد شاهی در ایران باستان نسبت به تمامی شئون حیات سیاسی - اجتماعی این سرزمین، بررسی اکتسابی بودن فرّ شاهی می‌تواند بسیار راهگشا باشد.

۳- چارچوب مفهومی

تبیین صحیح مفهوم فرّ، مبتنی بر درک ارتباط آن با مفاهیمی چون خویشکاری، نیروهای خیر، فیروزی و ... است. در ذیل به ارتباط ساختاری این مفاهیم با مفهوم فرّ پرداخته شده است تا از این رهگذر بستر لازم برای بررسی موضوع اصلی مقاله فراهم آید.

۳-۱ فرّ و خویشکاری: خویشکاری یکی از مفاهیمی

است که پیوندی عمیق با فرّ دارد. این مفهوم قرابتی خاص با عدالت افلاطونی دارد. بر این اساس هر کس در هر طبقه و شأنی که قرار گیرد، باید خود را ملزم به شرایط و

وظایف مخصوص به آن طبقه بدانند. خویشکاری به معنای تعهد به وظیفه خویش است. تعهدی که باعث می شود هر کس جایگاه خود را بدانند و در حیطه آن عمل کند. در چنین فضایی فره عامل تثبیت کننده است؛ بدین معنا که کسانی که خویشکاری را محترم می شمردند، فرهمندند. نگاه به فره از منظر مفهوم خویشکاری، نوعی نابرابری را در طبقات اجتماعی نمایان می سازد. نابرابری ای که باید متکی بر مفهوم فره نهادینه و قانونمند شود. در یکی از بندهای بندهشن چنین آمده است:

«چنین گوید که پرسید کدام پیشتر آفریده شده، فره یا تن؟ هر مزد گفت فره پیش تر آفریده شده و تن سپس برای آن آفریده شده است. (فره) در تن آفریده شد تا خویشکاری بیافریند و تن به خویشکاری آفریده شد. آن را گزارش این است که روان پیشتر آفریده شد، تن از پس. روان در تن خویشکاری را فرمان دهد» (بندهشن، ۹، ص. ۱۰۱).

یا در جایی دیگر چنین آمده است:

«... این را نیز به دین گوید که همه هستی را برابر نیافریدم. (با وجود این) که همه یکی‌اند، چرا (که) فره را خوشکاری در کسان بسیار است. هر که آن نیک ورزیده گیرد، آن گاه او را ارج بیشتر است» (بندهشن، ۹، ص. ۱۲۲).

فقره فوق به روشنی بیان می دارد که هر آنچه خویشکاری را در خود تقویت کنید، ارجمند می شوید و فره دقیقاً در این نقطه است که معنا می یابد. مسئله دیگری که از این متن برداشت می شود، خاصیت و ویژگی دوگانه فره است؛ بدین معنا که اگرچه فره پیش از تن آفریده شده و در قلمروی مینوی، سرمدی و ابدی است، باید به وسیله خویشکاری - که انجام وظیفه به بهترین شکل است - به دست آید و در صورت عدم خویشکاری که نتیجه اش خروج از عبودیت پروردگار است، فره از شخص می گریزد. همانند اتفاقی که برای جم به عنوان یک الگوی

مثالی - زمینی رخ داد.

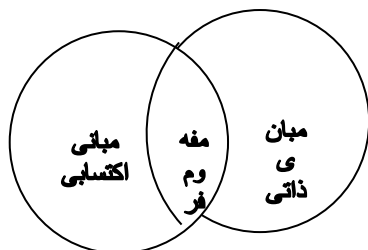
در ایدئولوژی ایران باستان، هر کس در هر پیشه و جایگاهی که بود، در صورتی که خویشکاری خویش را به بهترین شکل انجام می داد، می توانست از فره ایزدی بیشتری برخوردار شود و از این طریق شایسته صفت «فرهنگی» یا «فرهمندی» شود. این مسئله مختص یک دسته یا پیشه خاص نبود و همه افراد جامعه می توانستند از فره ایزدی بهره مند شوند. این شیوه نگرش، نسبت مستقیمی با کنش فرد در عرصه تولیدی و حیات اجتماعی و مدنی داشت. از این طریق فرزنانگان ایران باستان با ارتباطی که میان مفاهیم مینوی و هادی ایجاد کرده بودند، توانستند رفتار فردی را به سمت تلاش و پویایی و حرکت در مسیر ساخت جامعه ای مولد و تأثیرگذار سوق دهند (سنگاری و کرباسی، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۷).

۲-۳ فره و فیروزی: در متون کهن ایران باستان، فره همواره با پیروزی همراه بوده است. گویی تنها کسی ظفر می یابد که فرهمند باشد. به همین سبب در متن کارنامه اردشیر بابکان چنین آمده است: «از آن جایی که فره کیان با اردشیر بود، فیروزی یافت» (کارنامه اردشیر بابکان، بخش ۴، بند ۱۵). در اوستا نیز این گونه تصریح شده است:

«فری که دیرزمانی از آن هوشنگ پیشدادی بود، چنانکه بر هفت کشور شهریاری کرد و بر دیوان و مردمان و جادوان و پریان و گوی های ستمکار و گرپ ها چیره شد و دو سوم از دیوان فرندری و دروندان ورن را بر انداخت» (اوستا، زامیادیش، ۴، ص. ۲۴).

در تأکید بر پیوند میان فره و فیروزی دو نکته نهفته است. نخست آنکه هر کسی صاحب فره باشد، پیروزی را به چنگ آورد که این، مسئله ماهیت ذاتی فره را می نمایاند؛ اما جنبه دیگر مسئله این است که فره تنها به دلیران و نیرومندان تعلق می گیرد. نکته ای که در فقره پانزده کرده دو زامیادیش آمده بود؛ بنابراین، تأکید بر قربت فره با

۳۴، ۳۷ و ۳۸). چنین روایاتی فرض ما مبنی بر ماهیت اکتسابی (به همراه ماهیت ذاتی) فرّ را تقویت می‌کند. در نهایت می‌توان این‌گونه پنداشت که مفهوم فرّ، تقاطعی از ذات و اکتساب است.

۴- مبنای اکتسابی فرّ ایزدی در مفهوم شاهی آرمانی

۴-۱ مفهوم شاهی آرمانی

مهم‌ترین نهاد در تاریخ و فرهنگ ایران باستان، نهاد شاهی است که نه تنها مصداق حاکمیت مطلق سیاسی در این سرزمین است، تمامی جنبه‌های دینی، هنری، اجتماعی و فرهنگی ایران زمین را نیز با تکیه بر این نهاد می‌توان تعریف کرد. به نظر می‌رسد نمی‌توان چندین هزار سال استقرار پادشاهی در ایران (از زمان ایلامی‌ها تا قبل از انقلاب اسلامی) را بدون داشتن الگو و نمونه‌ای آرمانی متصور شد. نخستین بار در سروده‌های زرتشت، آمده است که او از اهورامزدا می‌خواهد شهریاری^۱ آرمانی را در زمین مستقر سازد:

«ای مزدا! خواستار کسی هستم که دروغ‌پرست را از شهریاری بی‌بهره کند. آن کس از پیشروان زندگی است که راه آیین نیک را بیاراید و هموار سازد» (اوستا، ۱۳۵۳، ص. ۷۶).

در جهان‌بینی ایرانیان باستان، همان‌گونه که اهورامزدا وظیفه نگهداری خلقت را بر عهده دارد، شاه نیز به‌عنوان نماینده او روی زمین وظیفه پاسبانی از زمین و مردمان را عهده‌دار است. به‌طبع چنین جایگاه رفیعی مستلزم دارا بودن خصایص و ویژگی‌هایی است که فرّ اگرچه جزئی از این

فیروزی تأکیدی مجدد بر جنبه اکتسابی مفهوم فرّ است.

۳-۳ فرّ و نیروهای خیر: اصل مسلم در تمامی متون کهن پارسی، پیوستگی فرّ با نیروهای خیر و دوری آن از نیروهای شر است. هرگاه نیروهای شر برای به چنگ آوردن فرّ تلاش می‌کنند، جز شکست نصیب آنها نمی‌شود (اوستا، زامیادیش، ۸، ص. ۵۶؛ ۷، ص. ۵۰)؛ بنابراین، فرّ تنها متعلق به نیروهای خیر است. در اوستا معمولاً از دو گونه فرّ نام برده شده است؛ یکی فرّ کیانی است که از ستور و رمه و ثروت و شکوه برخوردار و بخشنده خرد و دانش و دولت و درهم‌شکننده غیر ایرانی تعریف شده و دیگری فرّ کیانی که نوبه‌نو نصیب ناموران و پادشاهان و پارسیان شد که از پرتو آن رستگار و کامروا شدند (یشت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۵). این تقسیم‌بندی در بندهشن اینگونه آمده است:

«... فرّ کیانی آن است که با هوشنگ، جم و کاوس و دیگر شاهان آفریده شده است و پیوند کیان نیز از او رفت. فرّ آزادگان آن است که ایرانیان را است. فرّ ناگرفتنی آن است که آسرونان راست؛ زیرا همواره دانایی با ایشان است. هر فرد خود آسرون است» (بندهشن، ۱۱، ص. ۱۶۲).

چنانچه ملاحظه می‌شود تمامی گونه‌های فرّ (به تعبیر اوستا) به نیروهای خیر تعلق دارد. در چنین حالتی ما با دو رویکرد مواجهیم. نخستین رویکرد اینکه فرّ موجب بهروزی و تعلق نیروهای خیر به فرد فرهمند می‌شود و دوم اینکه فرّ تنها به نیروهایی تعلق می‌گیرد که متعلق به خیر و میرای از شرند. رویکرد دوم همان پذیرش ماهیت اکتسابی فرد است. آنگاه که فرّ از اژی‌دهاک، جم و افراسیاب دوری جست، تنها به سبب تعلق آنها به نیروهای شر (اژی‌دهاک و افراسیاب) و آلوده شدن دامنشان به دروغ (جم) بود (اوستا، زامیادیش، ۶، ص. ۶).

^۱ برای اطلاع بیشتر از مفهوم «شهریاری» و ریشه‌شناسی دقیق این واژه به کتاب آیین شهریاری در گاهان زرتشت ص ۲۷۵-۳۸۶ مراجعه شود.

ویژگی‌ها به شمار می‌آید، در صورت وجود سایر شرایط، به‌عنوان آخرین و مهم‌ترین ویژگی از طرف خداوند بر شاه ارزانی می‌شد. ویژگی‌های شاه آرمانی که حاصل سده‌ها تجربیات اجتماعی بشر است، از طریق متون دینی، اساطیری، تواریخ و افسانه‌ها بازتاب یافته است. رضایی‌راد، فره، نژاد و تربیت را از الزامات شاه آرمانی و آنها را امری حدوداً فطری می‌داند و اقتدار، عدالت و دینداری را از صفات شاه آرمانی و اموری اکتسابی می‌داند (رضایی راد، ۱۳۸۹، ص. ۲۷۳). همچنین، اگرچه نیولی تنها فره روحانیون (آسرونان) را کاملاً اکتسابی می‌داند (نیولی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۷)، در ادامه با طرح مباحثی چند و تدقیق در مسئله اکتسابی بودن فره، این مهم به دست می‌آید که فره جزو ویژگی‌های اکتسابی شاه نیز بوده است.

۲-۴ کسب فضیلت، بستر ساز فره‌مندی

پذیرش رویکرد نخست، یعنی ماهیت ذاتی مفهوم فره، با برخی آموزه‌های شاهی آرمانی در ایران باستان منافات دارد. یکی از اساسی‌ترین بنیادهای فکری شاهی آرمانی، فضیلت‌مندی شخص پادشاه است؛ به گونه‌ای که تأکیدات فراوانی در متون کهن مبنی بر وجود خصیصه فضیلت در شاهی آرمانی ایران باستان شده است. فضیلت، چنان جایگاهی در اندیشه سیاسی ایرانیان باستان دارد که بر مبنای روایات موجود، اساس تشکیل اولین حکومت پادشاهی در ایران بر همین اصل پایه‌ریزی شده است. دیاکو، نخستین پادشاه ایرانی، به دلیل خصلت دادگری خویش، حکومت را به دست گرفت (هرودوت، ۱۳۹۳، ص. ۸۲-۸۳) و این نشان از اهمیت فضایل در میان ایرانیان باستان است.

در اندیشه شاهی آرمانی، شاه باید جوانمرد باشد. در ایران کهن نیز جوانمردی به معنای بخشندگی، سخاوت، بزرگواری و فتوت است. منظور از جوانمردی هم فضیلتی است که براساس آن کرامت انسان‌ها محترم شمرده می‌شود (رجایی، ۱۳۸۵، ص. ۸۲). هیچ پادشاهی بدون

این ویژگی، فره‌مند نخواهد بود؛ خواه این خصیصه واقعاً در وی باشد یا به تدبیری خود را بدان متصل کند. پورداود باوجود تعریفی که از فره به دست می‌دهد، بر آن است که فضیلت و فره دو موضوع هم‌پیوندند: چون فره پرتویی خدایی است، ناگزیر باید آن را فقط از آن شهیارانی شمرد که یزدان‌پرست، پرهیزکار، دادگر و مهربان باشند. به همین سبب، در اوستا ضحاک بیدادگر و افراسیاب ستمکار دارنده فره خوانده نشده‌اند (یشت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۵). براساس این نگرش، می‌توان چنین نتیجه گرفت که فضیلت معلول نیست؛ بلکه علتی برای نشاندن فره است. همایون کاتوزیان این واقعیت را به گونه‌ای دیگر بیان می‌کند: براساس تعالیم مزدیسنا، شاهی آرمانی می‌بایست بهترین کسان روی زمین هم از جهت برخورداری از صفات انسانی و مینوی و هم تواناترین افراد در به عهده گرفتن رسالت سکانداری جامعه بشری باشد. از این منظر شاهی آرمانی عناصر مینوی و گیتیانه را یک‌باره در خود جمع دارد (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص. ۹).

اوستا به‌عنوان کهن‌ترین متن در حوزه فرهنگی ایران، بر این پیوستگی تأکید فراوان دارد. همان‌گونه که در مطالب پیشین بیان شد، این کتاب مقدس همواره تأکید دارد که فره، متعلق به نیروی خیر و بنابراین، شخص فضیلت‌مند و از نیروهای شر گریزان است: «فری که از آن امشاسپندان است، آن شهیاران تیزبین بزرگوار بسیار توانای دلیر اهورایی نیستی‌ناپذیر پاک ...» (اوستا، زامیادیش، ۲، ص. ۱۵) یا براساس متن فروردین‌یشت: «فرهر پاک دین سام گرشاسب ... را می‌ستاییم، از برای مقاومت کردن بر ضد (دشمن) قوی‌بازوان و لشکر (دشمن) ... از برای مقاومت کردن بر ضد آزاری که از راهزنان سرزند» (اوستا، فروردین‌یشت، ۲۹، ص. ۱۳۸). در کنار تأکیدی که اوستا بر نزدیکی میان عناصر مینوی و گیتیانه در مقوله فره‌مندی دارد، بر ناسازگاری این مقوله از شرارت‌ها تأکید می‌ورزد. به دیگر سخن، هرگاه نیروی شری تمایل به تصاحب فره از خود نشان می‌دهد، فره می‌گریزد تا ترازدی غمبار پیوند نیکی و بدی شکل نگیرد.

براساس متن اوستا:

«... افراسیاب تورلنی نلیکار از دریای فراخکرت آرزوی داشتن آن {فر} می‌کرد، برهنه (شده) رخت‌ها را او به در کرده، خواستار گرفتن این فر شد. {فری} که به اقوام ایرانی کنونی و بعد به زرتشت پاک متعلق است. او شناور به سوی فر شتافت. این فر تاختن گرفت، این فر به در رفت» (اوستا، زامیادیش، ۸، ص. ۵۶).

یا در یکی از باب‌های بندهشن چنین آمده است: «در شاهی کاوس، در همان هزاره، دیوان ستیزه‌گر شدند و اوشنر به کشتن آمد و اندیشه (کاوس) را گمراه کردند تا به کارزار آسمان شد و سرنگون فروافتاد، فر از او گرفته شد» (بندهشن، ۱۸، ص. ۲۱۲).

نکته مهم در جملات فوق، علاوه بر نپیوستن فر به افراد نابکار، گریختن آن از فضیلت‌مندی است که به سمت شرارت متمایل می‌شوند. چنین مسئله‌ای علاوه بر داستان کاوس، در روایات مربوط به جم نیز مشاهده می‌شود که بارها در متون کهن به آن اشاره شده است (اوستا، زامیادیش، ۶، ص. ۳۴، ۳۵ و ۳۶). تأکید بر نزدیکی فر و فضیلت و ناسازگاری فر با شرارت تا بدان حد است که پادشاهانی که داعیه‌دار فره‌مندی بوده‌اند، به دوری خود از شرور تأکید ورزیده‌اند تا همواره ارتباط خود را با فر ایزدی حفظ کنند. داریوش هخامنشی در یکی از کتیبه‌های بر جای مانده از خود چنین می‌گوید:

«اهورامزدا و خدایان دیگر که اینجا هستند مرا یاری دادند؛ زیرا من نه یک بداندیش، نه یک دروغگو، نه زورگو بودم. نه من و نه خانواده‌ام ... نه به یک مستمند بیداد روا داشتم و نه به یک توانگر» (DB, 4:13، نیبرگ، ۱۳۵۹، ص. ۳۵).

به عبارت دیگر، داریوش تأکید دارد او و جانشینانش حمایت‌شدگان اهورامزدا هستند که به سبب درستکاریشان به آنان مدد می‌رساند (دوشن‌گیمن، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۳).

جنبه اثباتی فضایل و سلبی رذایل را ابوعلی مسکویه، از زبان منوچهر این‌گونه بیان می‌کند:

«باید که سه خوی در شهریار باشد: نخست آنکه بسیار راستگو باشد و دروغ نزند، دیگر آنکه بخشنده باشد و تنگ‌چشم نباشد و {نهایت} آنکه به هنگام خشم خویشتن بدارد که او بر مردم چیره است و دست او باز است و باج به نزد او آید» (مسکویه‌الرازی، ۱۳۶۹، ص. ۶۴).

در دینکرد چهارم، فره دلیل برتری ایرانیان بر دیگر اقوام معرفی شده که وجود فره به سبب درک، عقل و شعور است و این موارد نیز پی‌آمد استقرار دین و پادشاهان دینی است. سپس بیان شده است:

«شکوه از این فره است، درخشش از این شکوه، دانایی از همان دین، ابزار برتر و نیرومندی از همین آموزه دینی و کسی که پیوسته مورد آزمایش است به واسطه داشتن قابلیت انتخاب راه‌های گوناگون است ... دیگر چیزها به واسطه همان هم‌رأیی و قدرت مدیریت در سطح بالاست. هرگونه دانش، آموزه و نیز هرگونه ابزارسازی، هنر، برجستگی، آبادی، تولنگری و همچنین هرگونه لیاقتی که در کشور است برآمده از ایرانیان است ...» (دینکرد چهارم، ۱۳۹۳، ص. ۸۱).

همانگونه که ملاحظه شد منشأ تمامی خوبی‌ها و تعلق فره، خود انسان (ایرانی) است؛ در نتیجه، فره برآمد فضیلت‌هاست نه علت خوبی‌ها و فضیلت‌ها. درنهایت باید به نقش خرد در فضیلت‌مندی شاهی آرمانی اشاره شود؛ زیرا بخشی از خردورزی نزد ایرانیان کهن، اکتسابی بود و از این نظر وجود این خصیصه برای شخص شاه ضرورت دارد که نتیجه صغری و کبری فوق، ویژگی اکتسابی فره ایزدی در شاهی آرمانی است. براساس آموزه‌های باستانی ایرانیان، خرد در عالم بشری بر دو گونه است: نخست خرد ذاتی و فطری که در سرشت همگان نهفته است و دوم خرد اکتسابی که از طریق پرهیزکاری و تجارب

شخصی به دست می‌آید (رضایی راد، ۱۳۸۹، ص. ۵۲-۵۳). از این منظر توجه به خرد در شاهی آرمانی توجه هم‌زمان به وجود ذاتی و اکتسابی فره، در شاهی آرمانی است. فردوسی این حقیقت را چنین در ابیات ذیل بیان داشته است:

سزد گر گمانی بری بر سه چیز
کزین سه گذشتی چهارست نیز
هنر با نژاد است و با گوهر است
سه چیز است و هر سه به بند اندر است
هنر کی بود تا نباشد گهر
نژاده کسی دیده‌ای بی هنر
گهر آن که از فر یزدان بود
نیازد به بد دست و بد نشنود
چو هر سه بیابی خرد بایدت
شناسنده نیک و بد بایدت
(شاهنامه، ۱۳۷۵، ص. ۵۶۶).

در ابیات فوق، اگر نژاد و گوهر عوامل ذاتی و هنر، عنصری اکتسابی دانسته شود، تمرکز آنها در خرد (چو هر سه بیابی خرد بایدت)، ثنویت ذاتی - اکتسابی خرد را نمایان می‌کند. مفهومی که بار دیگر بر وجه اکتسابی فره تأکید می‌ورزد؛ زیرا گوهر از فره یزدان است و این ویژگی است که باعث می‌شود شخص فرهمند به بد دست نیازد و بد نشنود. همچنین، براساس بیت زیر:

پذیرنده هوش و رای و خرد
مر او را دد و دام فرمان برد
(شاهنامه، ۱۳۷۵، ص. ۱۰)

در اندیشه فردوسی، هوش، رای و خرد، علت فرمانبری سایر مخلوقات از انسان معرفی شده‌اند که به همین نسبت می‌توان وجود این عناصر در یک شخص خاص را سبب پیروی سایر اقشار مردم از او دانست. به دیگر سخن، در این نوع نگرش، علت فرمانروایی پادشاه و فرمانبری مردم، وجود میزان بیشتر رای و خرد در شخص پادشاه است.

۳-۴ تربیت در شاهنشاهی ایران باستان

تربیت در شاهی آرمانی ایران باستان جایگاهی بس رفیع دارد. بر این مبنا شاه از همان اوان کودکی تحت آموزش‌های سخت و گونه‌گون قرار می‌گرفت تا ضمن تقویت قوای روحی و جسمی خود، آمادگی‌های لازم را برای کسب مقام شاهی و درنهایت، وصول به فره ایزدی مهیا سازد. این آماده‌سازی بنا بر برخی روایات از سن پنج سالگی آغاز می‌شده است. هرودت در این باره چنین می‌گوید: «فرزندانشان را از سن پنج تا بیست سالگی تنها سه چیز می‌آموزند: اسب‌سواری، تیراندازی و راستگویی» (هرودت، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۰). چنانچه ملاحظه می‌شود تربیت در این شیوه، دامنه وسیعی از تعالیم جسمانی تا روحانی را در بر می‌گیرد؛ اما این تعالیم برای شاهزادگان وسعت و تنوع بیشتری را داشته است.

افلاطون نیز در رساله آلکییادس، از نحوه تربیت شاهزادگان ایرانی، از قول سقراط چنین می‌نویسد:

«فرزند شاه را به خادمه‌های نالایق نمی‌سپارند؛ بلکه بهترین خواجه‌سرایان دربار را بر او می‌گمارند و اینان موظفند علاوه بر تربیت کودک، مراقب باشند تا اعضای تن او نیک رشد کنند ... همین‌که فرزند شاه به هفت سالگی رسید، او را به سوارکاران می‌سپارند تا راه و رسم شکار را فراگیرد و چون چهارده‌ساله شد، چهار تن که مربیان شاهانه خوانده می‌شوند، عهده‌دار تربیت او می‌شوند. یکی از آنان که در دانایی بر همگان برتری دارد، اسرار حکمت زرتشت پسر هرمز و خداپرستی و آئین کشورداری را به او می‌آموزد و دومی که عادل‌ترین مردمان است، او را بر آن می‌دارد که در همه عمر جز راست نگوید. سومین مربی که از خویش‌تن‌داری بهره‌ای به کمال دارد، به او می‌آموزد که تن به اسارت هوی و هوس درنده‌ها، بلکه به آزادی و آزادگی خوی گیرد و بیش از همه مردمان بر شهوات و آرزوهای خود تسلط یابد، نه آنکه به بندگی آنها گردن بنهد. مربی

چهارم که دلاورترین مردمان است، او را دلاور و بی‌پاک به بار می‌آورد و به او می‌فهمند اگر ترس در دل خود راه دهد، برده خواهد بود نه آزاد» (دوره آثار افلاطون، ۱۳۶۶، ص. ۶۵۷).

سقراط در حالی این گزارش را به آلکیبیادس می‌دهد که می‌خواهد او را به این امر قانع سازد که تربیت شاهزادگان ایرانی به مراتب از تربیت بلندپایگان آتنی بهتر است. مجموعه روش‌های تربیتی که در متن بالا بدان‌ها اشاره شد، فضایی را در شاهزادگان ایرانی ایجاد می‌کرد که آنها را برای به دوش کشیدن مسئولیت شاهی آماده می‌ساخت. این مجموعه خصایل همان‌گونه که رضایی‌راد بیان می‌دارد، اقتدار، عدالت، زهد و دین‌داری را شامل می‌شد (رضایی‌راد، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۵).

نگاهی کوتاه به فضایل فوق نشان می‌دهد مجموعه آنها را در دو بخش فضایل گیتی و مینوی می‌توان احصا کرد. فضایل گیتی شامل مواردی چون سوارکاری و شکارگری و فضایل مینوی شامل مواردی چون عدالت و دادگری، پرهیزکاری و خردورزی است. پادشاهی که داعیهٔ فره‌مندی دارد، باید به این خصایل مزین باشد. به همین سبب، داریوش تلاش می‌کند این فضایل را برای خود بر شمرد:

«ورزیده هستم، چه با هر دو دست، چه با هر دو پا، هنگام سواری خوب سواری هستم. هنگام کشیدن کمان، چه پیاده چه سواره، خوب کمان‌کشی هستم. هنگام نیزه‌زنی، چه پیاده و چه سواره، خوب نیزه‌زنی هستم ...» (Nb, D: 9، شارب، ۱۳۴۶، ص. ۹۱).

داریوش همچنین راستی را جزء خصایل جدانشدنی شاه آرمانی می‌داند (لوکوک، ۱۳۸۲، ص. ۹۶)؛ اما در این میان فضایل مینوی جایگاه برجسته‌تری دارند. به همین سبب، از میان چهار آموزگار پادشاه، سه نفر فضایل مینوی را آموزش می‌دهند: فرزانه‌ترین، دادورزترین و پرهیزکارترین. شواهد تاریخی نیز این ادعا را اثبات می‌کنند؛ همان‌گونه که اولین پادشاه ایرانی یعنی دیاکو به

دلیل خصلت دادگری خویش، حکومت را به دست گرفت و نه خصایلی چون سوارکاری یا تیراندازی؛ البته ویژگی‌هایی همچون دادگری نیز با تمرین و ممارست به دست می‌آید؛ بنابراین، خدادادی نیست. به باور ایرانیان باستان، فرد عادل می‌باید دادگری را تمرین کند و آن را ملکهٔ رفتار خود سازد؛ بنابراین، دادگری تنها از مسیر خودسازی و تربیت امکان‌پذیر است (رجایی، ۱۳۸۵، ص. ۸۷).

نکتهٔ دیگر در نسبت میان تربیت و فضیلت آن است که بر باور ایرانیان کهن، شاه علاوه بر آموزش انواع فضایل، وظیفهٔ ترویج آن در میان همگان را نیز بر عهده دارد (رضایی‌راد، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۵). او -شاهی آرمانی - آموزگاری است که وظیفهٔ رساندن اتباع خود را به کمال به دوش می‌کشد و ترویج و ابلاغ این کمال را نیز جزو وظایف خود می‌داند. بر مبنای اوستا: «فروهرهای قوی بسیار نیرومند پیروزگر پارسیان و فروهرهای نخستین، آموزگاران کیش و فروهرهای پیامبران بشود که در این خانه خوشنود بخرامند» (اوستا، فروردین‌یشت، ۳۱، ص. ۱۵۶). در اینجا فروهرها به‌عنوان آموزگار معرفی شده‌اند و از آنجایی که پادشاهان آرمانی ایران باستان نیز دارای فروهر دانسته شده‌اند (اوستا، فروردین‌یشت، ۲۹، ص. ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۶) آموزگاران مردمند.

وجود سیاست‌نامه‌ها و کتبی که برای تربیت شاهان نگاشته شده - که البته منشأ آنها به سنت ایران باستان باز می‌گردد - دلالت بر این موضوع دارد که در نظر آنان فره که علت پادشاهی پادشاهان است، امری ذاتی نیست؛ زیرا در این صورت دیگر نیازی به تلاش برای تربیت شاهان و نگارش سیاست‌نامه‌ها نبوده است. مفهوم فره ایزدی در ایران پس از اسلام نیز مطرح بوده و به‌وضوح در آثار دانشمندان دوران اسلامی همچون ماوردی، امام محمد غزالی و خواجه نظام‌الملک طوسی به کار رفته و ظاهراً اکتسابی بودن فره ایزدی، نزد امام محمد غزالی مبرهن بوده است:

«اما تفسیر^۱ فره ایزدی دوازده^۲ چیز است؛ خرد و دانش و تیزهوشی و دریافتن هر چیزی و صورت تمام و فرهنگ و سواری و (زین‌افزار) کار بستن و مردانگی با دلیری و آهستگی و نیک‌خوئی و داددادن ضعیف و قوی و دوستی و مهتری کردن و احتمال و مدارا به‌جای آوردن و رأی و تدبیر اندر کارها و اخبار سلف صالح بسیار خواندن و سیر ملوک نگاهداشتن و پرسیدن از کارهای ملوک پیشین؛ زیرا این جهان، باقیمانده دولت پیشینگان است که پادشاهی کردند و برفتند و هر کس بنام خویش یادگاری ماندند و گنج این جهانی و آن جهانی (بردند). گنج آن جهانی، کردار نیک است و گنج این جهانی، نام نیکو اندر میان مردمان» (غزالی، ۱۳۱۷، ص. ۶۵-۶۶).

بررسی مقوله تربیت و جایگاه آن در شاهی آرمانی (در دو وجه تعلیم و تعلم) نشان‌دهنده وجوه اکتسابی فره ایزدی است. استدلال خود را در این بخش با نقل قولی از فرهنگ رجایی به پایان می‌بریم:

«مجموعه‌ای از قدرت، آیین و شوکت گرد می‌آیند و بنیاد پادشاهی را استوار می‌سازند و زمینه را برای سلطنت فراهم می‌کنند. خانواده و تربیت، لوازم کار را فراهم می‌کنند، آیین زرتشتی، چارچوب نظری، مقام، شأن و مرزها را تعریف و بخت و اقبال خداوندی (فره) شوکت را تنظیم می‌کند» (رجایی، ۱۳۸۵، ص. ۸۸).

۴-۴ صعود و افول فره ایزدی

پیوستن و گریختن، یکی از ویژگی‌های اصلی فره ایزدی است که در متون کهن ایرانی اشاره فراوانی به آن شده

است. در اوستا، فره در پیکر «مرغ وارغن» به تصویر کشیده شده است (اوستا، زامیادیشْت، ۶، ص. ۳۶ و ۳۸). گویی اوستا بر این نکته تأکید دارد که فره، مانند مرغی بر شانه کسی می‌نشیند و از شانه‌های شخصی برمی‌خیزد. به همین سبب، پورداود بر آن است که فره ایزدی در اوستا به صورت مرغ نیرومند و پُرزوری به سوی ناموران آنان در پرواز است (یشْت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۹). کتاب پنجم دینکرد درباره برتری نژاد ایرانیان بیان می‌دارد که پس از آمیختگی خیر و شر در آفرینش و هنگام تقسیم نژاد مردمان، فره پس از خوب‌خردی، نیک‌خویی، پیمان‌داری، سپاسگزاری، خوب‌شرمی (آزرم)، امیدواری، بخشندگی، راستی، آزادگی و دوست‌داشتن نیکان و دیگر هنرها (فضیلت‌ها) در فرواگ^۳ جایگزین شد (اندر نشست) و به نواحی دیگر هم رفت (دینکرد، ۱۳۸۸، ص. ۳۶).

در این فقره نه تنها فره، برتری نژاد ایرانیان هم به سبب وجود ویژگی‌های نیک در میان آنان بیان شده است. در بخشی دیگر از دینکرد آمده است:

درباره اینکه همان خوبی و فره، سپس از روی گزیدگی (تشخیص) در آغاز آمیختگی تا زمانی که از سوی دیوان آلودگی‌های نو به نو رسید، از میان فرزندان فرواگ، به هوشنگ و وئیکرد رسید؛ به گونه‌ای که هوشنگ به دلیل داشتن فره برتر، فرمانروای جهان و وئیکرد (به سبب داشتن وظیفه) دهقانی، کشاورز و پرورنده جهان شد ... به همین گونه، همان فره و نیکی در زمان‌های مختلف از روی گزیدگی (تشخیص)، در جوهر (ماده) این پیوند (نسل)، ادامه یافت و از نواحی خزر رانده شد و در جوهرهای گوناگون این پیوند (نسل) باقی ماند؛ مانند

^۳ فرواگ و فرواگین فرزندان سیامک و نشاگ و نوادگان مشی و مشیانه بودند. از این دو، پانزده زوج زاده شد که یکی از آنها هوشنگ و گوزک نیای ایرانیان بودند. ن.ک: (فرهنگ اساطیر ایرانی بر پایه متون پهلوی، ۱۳۸۷، ص. ۳۱۰).

^۱ از آنجایی که غزالی می‌نویسد: «قولهم (فر ایزدی) و هو الظل الالهی یظهر فی سته عشر شیئا ...» به جای تفسیر می‌توان گفت از نظر او فر الهی همین موارد است.

^۲ به جای دوازده مورد شانزده مورد ذکر می‌شود.

تهمورث، جم، اسفیان، فریدون و ایرج که نیای

ایرانیان است ...» (دینکرد، ۱۳۸۸، ص. ۳۸).

استفاده از لفظ گزیدگی که به معنای تشخیص است، آشکارا بر این مطلب دلالت دارد که توانایی‌ها و خصایص نیکی که در انسان‌هایی همچون هوشنگ و جم و ... وجود داشته، سبب تعلق فره به آنها شده است و این مطلب هیچ منافاتی با ماهیت مینوی و نورانی فره ندارد. براساس متنی دیگر از دینکرد، فره و دین زرتشتی به ایرانیان - که در نتیجه متصف‌بودن به صفات نیک - برترین نژاد هستند، ارزانی شده است (دینکرد، ۱۳۸۸، ص. ۳۸). فره ایزدی در کنار دین زرتشتی از مهم‌ترین علل برتری نژاد ایرانی است. بر همین بنیان، ایرج که نیای ایرانیان است با خویشکاری، فره را به دست می‌آورد و شایسته پادشاهی می‌شود. پس هر پادشاهی در ایران از خاندان ایرج است و تمامی ایرانیان فرزندان او به‌شمار می‌آیند. به نظر می‌رسد ریشه اندیشه موروثی‌بودن پادشاهی در ایران نیز به همین باور کهن باز می‌گردد. با دقت در متن دینکرد پنجم دریافته می‌شود اصل، کردار و ویژگی‌های نیک آدمیان است که آنان را مفتخر به برخورداری از فروغ و پرتو الهی و فره ایزدی که منشأ تمامی نیکی‌هاست می‌سازد و بخت و سرنوشت را نیز موافق با آنان می‌کند؛ بنابراین، برخلاف اندیشه رایج که تمامی ابعاد فره را مینوی و آن را عطیه‌ای صرفاً آسمانی می‌داند، فره عطیه‌ای نورانی ولی در عین حال امری اکتسابی است.

در روایتی مربوط به جم، نحوه پیوستن فره به این پادشاه، به شیوه‌ای بیان شده است که بر وجه اکتسابی فره تأکید می‌کند. براساس این روایت، اهورامزدا از جم می‌خواهد «آموزش و بردن دین را» بپذیرد؛ اما جم ضمن رد تقاضای پوشیدن ردای پیامبری، پادشاهی جهان را می‌پذیرد. جم به اهورامزدا می‌گوید: «جهان تو را فراخ کنم ... من از تو بپذیرم پاسداری و سالاری جهان را ...» (بهار، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۶). روایت فوق به‌خوبی نشان می‌دهد جم

به اختیار خویش، شأن پیامبری را رد کرد؛ ولی پادشاهی جهان را که خواسته دیگر اهورامزدا بود، پذیرفت. این همان توجه به وجه اکتسابی فره است؛ زیرا فره و پادشاهی دو مقوله جدانشدنی هستند.

افزون بر خواست جم، اقدام پدرش «ون‌وهوند» نیز در فرهنگدیش مؤثر واقع افتاد. او نخستین کسی بود که افشردۀ گیاه «هوم» را برای عالم ابدان تهیه کرد و به پاداش این عمل، جم به او ارزانی شد تا شهریار و خوب‌رمه و خورشیددیار لقب بگیرد (کریستنسن، ۱۳۵۰، ص. ۴) و این‌گونه عمل ون‌وهوند در کسب جهان‌شاهی جم تأثیر داشت. از سوی دیگر، اقدامات سوء فرد فرهنگد، باعث افول شراره‌های نورانی فره می‌شود. بر همین اساس، پادشاهی هزارساله جم که توسط اسطوره‌های کهن، روزگاری بی‌مرگ و بهشتی این زمینی توصیف شده است، با ارتکاب جمشد به گناه، نابود شد و فره از جم گریخت.

«فری که دیرزمانی از آن جمشید دارنده گله

خوب بود، چنان که به هفت کشور پادشاهی کرد، به

دیوها، مردمان، جادوان، پری‌ها، کاوی‌های ستمگر و

کرپان‌ها {دست یافت}» (اوستا، زامیاشت، ۶، ص. ۳۱).

«پس از آنکه او به سخن نادرست دروغ

پرداخت، فره از او آشکارا به پیکر مرغ وارغن بیرون

شتافت ...» (اوستا، زامیادیش، ۶، ص. ۳۴).

فر شاه‌ی سه بار به‌صورت مرغی جمشید را ترک گفت. نخستین بار ایزد مهر، دوم بار فریدون یل و بار سوم گرشاسب نریمان آن را گرفت تا اینکه «سپیتوره»، فرستاده اهریمن، جمشید را گرفت و به دو نیم کرد (کریستنسن، ۱۳۵۰، ص. ۶). این روایت روند نزول و صعود فره را به‌خوبی نشان می‌دهد؛ زیرا فره، در چندین مرحله از جمشید جدا می‌شود و باز می‌گردد تا اینکه دروغ‌زنی و ناسزاواری جم به انتها می‌رسد، راه سعادت را به روی خویش می‌بندد.

در اساطیر ایرانی دلایل گوناگونی برای برتافتن فره

ایزدی از یک فرد بیان شده است که از جمله می‌توان ادعای خدایی، بیدادگری و دروغ را نام برد (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص. ۱۲). اینها گناهای نابخشودنی‌اند که فرد را از مسیر راستی به در می‌برد و عنایات ایزدی را از وی دور می‌کند. مطلب این بخش را با نقل‌قولی از مرحوم پورداود خاتمه می‌بخشیم: «هر پادشاهی که از راه راستی برگشت و سر از فرمان پیچید، فرّ از او روی برتافت و تاج و تختش بر باد رفت» (یشت‌ها، ۱۳۴۷، ص. ۳۱۵).

۵- نتیجه

فرّه ایزدی، دال مرکزی گفتمان شاهی آرمانی است؛ به‌گونه‌ای که شیوه تفسیر این مفهوم نوع نگاه به مقوله شاهی آرمانی را دگرگون می‌سازد. در این میان باور غالب درباره مفهوم فرّ، ذاتی بودن آن است. به بیان دیگر، تلقی فرّ به مثابه عطیه‌ای آسمانی و ایزدی که فرد، نقشی در به دست آوردن آن ندارد. چنین نگاهی به مفهوم شاهی آرمانی موجب تضعیف سوژکتیویته در ایران باستان می‌شود و دستاویزی به بدخواهان این سرزمین کهن می‌دهد تا محتوای اندیشه ایران باستان را از درون تهی کنند و ضمن نابودی فاعلیت در آن دوران، نسل‌های امروزی را نیز به انفعال بکشانند. از این منظر فربه‌سازی سوژکتیویته در شاهی آرمانی ایران باستان، به گونه‌ای که در این نوشته یا نوشته‌های دیگران بیان شده است، کمک فراوانی به بازسازی هویت ایرانی و حرکت به سمت قله‌های ترقی خواهد کرد. همان‌گونه که در متن پژوهش با استناد به بسیاری از متون دست اول روشن شد، اگرچه فرّه ماهیتی آن‌جهانی و مینوی دارد، هنگامی که انسان به‌عنوان سوژه تلقی شود، مفهوم فرّه معنایی اکتسابی می‌یابد.

آنچه اهمیت دارد انسان و تصمیم او مبنی بر انتخاب خیر و شر یا نور و تاریکی است که سبب جذب انوار قدسی و مینوی همچون فرّه می‌شود. این مطلب به ظریف‌ترین شکل ممکن مشخص‌کننده نقش فعال و

محوری‌ای است که ایرانیان باستان برای فرد و فردیت قائل بوده‌اند. شاهی آرمانی که به‌عنوان الگویی تام برای شهریاری در ایران زمین معرفی شده، شاه را فردی متصف به تمامی صفات نیک می‌داند که به سبب این فضایل، توانسته نظر لطف پروردگار را جلب کرده و طبق قانونی محکم که متضمن پیوستن فرّه به شخص نیکوکار و وظیفه‌شناس است، فرهمند و شایسته حکومت شده است. این اندیشه به قدری استوار بوده است که پس از گسترش اسلام در ایران و سرزمین‌های همجوار نیز با تعبیری همچون ظل‌اللّهی در تمامی خاندان‌های حکومتگر در ایران و یا خارج از قلمرو ایران (امویان، فاطمیان، عباسیان، عثمانی‌ها و ...) همچنان با قوت به حیات خود ادامه داد و بهترین ابزار مشروعیت‌ساز را در اختیار آنان قرار داد. فارغ از قضاوت‌های تاریخی، اندیشه اکتسابی بودن فرّه ایزدی که متضمن انتخاب فرد مصلح برای حکومت است، از شکوه و عظمت اندیشه ایران باستان خبر می‌دهد.

۶- منابع

- اوستا (۱۳۵۳). (ابراهیم پورداود، مترجم). فروهر. آموزگار، ژاله (۱۳۹۰). زبان، فرهنگ، اسطوره. معین. بندهشن (۱۳۶۹). فرنخ دادگی (مهرداد بهار، گزارنده). توس.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۵). پژوهشی در اساطیر ایران. آگه.
- دلیر، نیره (۱۳۹۲). فرهنگ سیاسی و مبنای نظری پادشاهی و سلطنت؛ بررسی تطبیقی فرّه ایزدی و ظل‌اللّهی. مطالعات تاریخ فرهنگی، ۵ (۲۰)، ۳۹-۵۹.
- https://www.chistorys.ir/article_205172.html
- دوره آثار افلاطون (۱۳۶۶). (محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، مترجم). خوارزمی.
- دوشن‌گیم، ژاک (۱۳۷۵). دین ایران باستان (رویا منجم، مترجم). فکر روز.
- دینکرد چهارم (۱۳۹۳). (مریم رضایی، مترجم). انتشارات علمی.

- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۵). تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان. قومنس.
- رضایی راد، محمد (۱۳۸۹). مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی. طرح نو.
- زهر، آر. سی (۱۳۸۴). طلوع و غروب زرتشتی‌گری (تیمور قادری، مترجم). امیرکبیر.
- سنگاری، اسماعیل، و کرباسی، علیرضا (۱۳۹۶). رابطه مفاهیم فره و خویشکاری براساس متون پهلوی و کارکرد اجتماعی آنها در اندیشه سیاسی ایران باستان. *مطالعات ایرانی*، ۱۶ (۳۱)، ۱۲۷-۱۳۹.
- <https://doi.org/10.22103/jis.2017.1704>
- شارپ، رلف نارمن (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. شیراز.
- غزالی، محمد (۱۳۱۷). نصیحه الملوك (جلال همائی، مصحح). چاپخانه مجلس.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۵). شاهنامه (ژول مول، مصحح؛ به کوشش پرویز اتابکی). علمی - فرهنگی.
- قلی‌زاده، خسرو (۱۳۸۷). فرهنگ اساطیر ایرانی بر پایه متون پهلوی. پارسه.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۷). فره ایزدی و حق الهی پادشاهان. *مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۱۲۹ و ۱۳۰، ۴-۱۹.
- <https://ensani.ir/fa/article/103618/>
- کارنامه اردشیر بابکان؛ با متن پهلوی، آوانویسی، ترجمه Persian].
- Christensen, A. (1971). *Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique*. (B. Amirikhani & B. Sarkarati, Trans.). Committee ī ostadan. [In Persian].
- Dalir, N. (2014). Political Culture and Theory of the State and Government: Applied Study of Ezedi's and Zol-Allah's Ideology. *Iranian Journal of Cultural Research*, 5(20), 39-59. https://www.chistorys.ir/article_205172.htm [In Persian].
- Dinkard the Fourth (2014). (M. Rezaee, Trans.). Scientific Publications. [In Persian].
- Duchesne-Guillemin, J. (1996). *Religion of*
- فارسی و واژه‌نامه‌ها (۱۳۹۷). (بهرام فره‌وشی، مترجم). دانشگاه تهران.
- کتاب پنجم دینکرد (۱۳۸۸). (ژاله آموزگار و احمد تفضلی، مترجم). معین.
- کریستنسن، آرتور (۱۳۵۰). *کارنامه شاهان در روایات ایران باستان* (باقر امیری‌خانی و بهمن سرکاراتی، مترجم). کمیته استادان.
- لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۲). *کتیبه‌های هخامنشی* (نازیلا خلخالی، مترجم؛ زیر نظر ژاله آموزگار). فروزان.
- مسکویه‌الرازی (۱۳۶۹). *تجارب‌الأمم* (ابوالقاسم امامی، مترجم). سروش.
- نیبرگ، هنریک ساموئل (۱۳۵۹). *دین‌های ایران باستان*. (سیف‌الدین نجم‌آبادی، مترجم). مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- نیبرگ، هنریک ساموئل (۱۳۹۰). *دستورنامه پهلوی؛ شرح واژگان و دستور زبان*. اساطیر.
- نیولی، گرادو (۱۳۹۱). *فرّ فره (سعید انواری و سپیده رضی، مترجم). نشریه هفت آسمان*، (۵۳)، ۱۰۱-۱۱۸.
- https://haftasman.urdu.ac.ir/article_66864
- هرودوت (۱۳۹۳). *تاریخ هرودوت؛ مادها و هخامنشیان تا فرجام کوروش کبیر* (اسماعیل سنگاری، مترجم). پارسه.
- یشت‌ها (۱۳۴۷). (ابراهیم پورداود، مترجم). دانشگاه تهران.

References

- Amouzgar, J. (2011). *Language, culture, myth*. Mo'in. [In Persian].
- Avesta (1974). (E. Pourdavoud, Trans.). Forough. [In Persian].
- Bahar, M. (1996). *Research on mythology in Iran*. Agah. [In Persian].
- Bailey H.W. (1948). *Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books*. Oxford University.
- Book of Ardashīr Bābakān*; With Pahlavi Text, Avestan, Persian Translation and Glossaries (2018). (B. Farahvashi, Trans.). University of Tehran. [In Persian].
- Bundahišn* (1990). (M. Bahar, Ed.). Tous. [In

- Persian].
- Christensen, A. (1971). *Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique*. (B. Amirikhani & B. Sarkarati, Trans.). Committee ī ostadan. [In Persian].
- Dalir, N. (2014). Political Culture and Theory of the State and Government: Applied Study of Ezedi's and Zol-Allah's Ideology. *Iranian Journal of Cultural Research*, 5(20), 39-59. https://www.chistorys.ir/article_205172.htm [In Persian].
- Dinkard the Fourth (2014). (M. Rezaee, Trans.). Scientific Publications. [In Persian].
- Duchesne-Guillemin, J. (1996). *Religion of*

- Ancient Iran*. (R. Monajem, Trans.). Fekr-e Ruz. [In Persian].
- Ferdowsi, A. Gh. (1996). *Shahname* (Vol. 1; J. Mohl, Ed.; P. Ettehadi, Rev.). Elmi Va Farhangi. [In Persian].
- Fifth Book of Dinkard* (2009). (J. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.). Mo'in. [In Persian].
- Ghazali, M. (1938). *Nasiht al-Moluk*. (J. Homa'i, Ed.). Majles Press. [In Persian].
- Gholizadeh, Kh. (2008). *Encyclopedia of Iranian Mythology Based on Pahlavi Texts*. Parseh. [In Persian].
- Gnoli, G. (2012). Farrah/Farr(e)h. (S. Anvari & S. Razi, Trans.). *Haft Asman Journal*, (53), 101-118.
https://haftasman.urdu.ac.ir/article_66864
[In Persian].
- Herodotus (2014). *History of Herodotus; Medians and Achaemenids up to Cyrus the Great*. (E. Sangari, Trans.). Parsa. [In Persian].
- Katuzian, H. (1998). The Divine Glory and the Sovereignty of Kings. *Political and Economic Information Magazine*, (129, 130), 4-19.
<https://ensani.ir/fa/article/103618/> [In Persian].
- Lecoq, P. (2003). *Les inscriptions de la Perse achéménide*. (N. Khalili, Trans.; Under the supervision of J. Amouzgar). Forouzan. [In Persian].
- Miskawayh (1990). *Tajareb al-Umam* (A. Emami, Trans.). Sorush. [In Persian].
- Nyberg, H.S. (1980). *Die Religionen des alten Iran*. (S. Najm-Abadi, Trans.). Iranian Center for Cultural Studies. [In Persian]
- Nyberg, H.S. (2011). *A manual of Pahlavi Asatir*. [In Persian].
- Plato's Works*. (1987). (M.H. Lotfi & R. Kaviani, Trans.). Kharazmi. [In Persian].
- Rajaei, F. (2006). *Evolution of Political Thought in the Ancient East*. Ghoghnoos. [In Persian].
- Rezaei-Rad, M. (1999). *The Foundation of Political Thought in Zoroastrian Wisdom*. Tarh-e Nō. [In Persian].
- Sangeri, E., & Karbasi, A. (2017). The Nature of Farreh and Sovereignty Based on Pahlavi Texts and their Social Functions in the Political Thought of Ancient Iran. *Iranian Studies Journal*, 16(31), 127-139.
<https://doi.org/10.22103/jis.2017.1704> [In Persian].
- Sharp, R.N. (1967). *Proclamations of the Achaemenid Kings*. Shiraz. [In Persian].
- Yašts* (1968). (E. Pourdavoud, Trans.). University of Tehran. [In Persian]
- Zaehner, R.C. (2005). *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. (T. Qadri, Trans.). AmirKabir. [In Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی